

кандидат юридичних наук, асистент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КОНСТИТУЦІЙНА ПАРАДИГМА ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті охарактеризовано роль політичної нації у становленні громадянського суспільства. Особливу увагу приділено розвитку ідеї політичної нації, а також проблемам її розвитку в Східній Європі. Утвердження української нації як політичного суб'єкта тісно пов'язано з формуванням соціального капіталу громадянського суспільства та демократизацією держави.

Ключові слова: політична нація, громадянське суспільство, соціальний капітал, народ.

В статті охарактеризована роль политической нации в становлении гражданского общества. Особое внимание уделено развитию идеи политической нации, а также проблемам ее развития в Восточной Европе. Утверждение украинской нации как политического субъекта тесно связано с формированием социального капитала гражданского общества и демократизацией государства.

Ключевые слова: политическая нация, гражданское общество, социальный капитал, народ.

The article presents the role of the political nation in the development of civil society. Special attention is paid to the idea of a political nation, and the challenges of development in Eastern Europe. Establishment of the Ukrainian nation as a political entity closely associated with the formation of social capital of civil society and democratic state.

Key words: political nation, civil society, social capital, people.

Ще Гегель стверджував, що громадянське суспільство є лише першою сходинкою до соціальної інтеграції, яка остаточно завершується формуванням досконалого суспільства за допомогою політичної спільноти, якою є нація-держави [1, с. 202]. Дійсно, виникнення інститутів громадянського суспільства і виникнення націй взаємопов'язані. Так, у Західній Європі і Північній Америці у XVIII–XIX ст. ці процеси відбувалися паралельно і набули взаємного підсилюючого ефекту. Громадянське суспільство в цій взаємодії було могутнім засобом

національної консолідації на демократичних засадах, а нація стала консолідуючою першоосновою громадянського суспільства [2, с. 112].

Окремі аспекти зазначеної проблематики знайшли свої відображення у працях таких вчених, як У. Альтерматт, Ю. Г. Барабаш, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Е. Гелнер, К. Калхун, А. Ф. Карась, В. П. Колісник, А. Ф. Колодій, Д. Лангевіше, А. Селігман, Е. Сміт, Ф. Фукуяма, Д. Шнаппер та ін.

Метою статті є встановлення ролі нації як політичного суб'єкта у формуван-

ні громадянського суспільства. Завданнями статті є: дослідження історичного процесу виникнення націй та їх конституціоналізації; встановлення відмінностей між етнічною і політичною концепціями націй. Новизна статті полягає в аналізі взаємозв'язку між етнічною концепцією нації та характером інститутів громадянського суспільства в Україні.

Яким же чином узагалі виникли нація і громадянське суспільство? Поява громадянського суспільства в економічній сфері пов'язана з переходом від аграрного суспільства до індустріального, а також з розвитком капіталізму. Водночас перехід від аграрної до індустріальної стадії мав великі культурні та політичні наслідки у вигляді появи нового політичного суб'єкта – нації. Як зазначає Е. Гелнер, націоналізм глибоко закорінений у специфічних структурних потребах індустріального суспільства [3, с. 67].

Саме на цей період припала епоха прийняття перших конституцій наприкінці XVIII ст. у США та Франції, яка характеризувалася домінуванням приватної власності, особистої ініціативи, підприємництва. Конституціоналізм виникає у зв'язку з буржуазним переконанням, що добробут і справедливість можуть бути досягнуті лише завдяки самоврядуванню і ринку. Тому, на думку В. Речицького, конституція і капіталізм пов'язані не стільки хронологічно, скільки структурно [4, с. 29].

Формування націй починаючи з XVIII ст. відбувається під вирішальним впливом процесів, які в західній науці одержали назву модернізації. Це сукупність змін в усіх сферах життя – системі виробництва, соціальній структурі, системах комунікацій, освіти і культури, які супроводжують перехід від феодалізму до капіталізму [2, с. 37].

Відбувається розвиток транспортної та комунікаційної інфраструктур, поширення ринкових відносин помітно збільшує зв'язок між різними частинами країни. Таке об'єднання країни створює більш високий ступінь внутрішньої

культурної спільності, формується мовна одноманітність, що, у свою чергу, сприяє соціальній інтеграції націй, формуванню національних ідентичностей і дискурсу націоналізму [5, с. 240].

У цей час умови існування людини докорінно змінюються. За влучним порівнянням Е. Гелнера, аграрна людина схожа з природним видом, який може вижити в природному оточенні. Індустріальну людину можна порівняти зі штучно витвореним або виведеним видом, який не може нормально дихати в природній атмосфері, а може нормально функціонувати та жити лише в новому, спеціально змішаному та штучно підтримуваному повітрі чи середовищі. Отже, індустріальна людина живе в обмежених і спеціально споруджених блоках, на кшталт гігантського акваріума або дихальної камери. Але ці камери мають встановлюватися та обслуговуватися. Забезпечення життєдайних повітря чи рідини в кожному з цих гігантських резервуарів не здійснюється автоматично. Для цього потрібен спеціалізований завод. Назва цього заводу – національна освітня та комунікативна система. Її єдиним надійним оберігачем та захисником є держава [3, с. 165].

Функціонуванню цієї спеціальної системи сприяло виникнення писемності та виокремлення письменних людей в особливий клас чи верству. Національна свідомість і націоналізм стали можливими саме з початком книгодрукування, яке з XVII ст. було комерціалізоване. Завдяки друкованій продукції люди створили якусь анонімну, пов'язану у мовному відношенні спільність. На думку У. Альтерматта, це і було народження нації [6, с. 51]. Маршал Мак-Люен навіть назвав світ друкованої книги цілою Галлактикою Гутенберга, підкреслюючи значення для людини винайдення друкарського верстата. З появою Гутенберга Європа вступила до технологічної фази прогресу, коли зміни самі по собі стають архетиповою нормою суспільного життя [7, с. 210].

Новий тип відносин в економіці і культурному житті вимагав мобільності в соціальному житті. Люди перестали все життя перебувати в одних і тих самих звичних нішах і дуже рідко знаходилися в них, так би мовити, поколіннями. Безпосереднім наслідком цього нового виду мобільності стає егалітаризм. Суспільство, що приречене на безкінечну гру в музичні стільці, неспроможне будувати високі бар'єри посади, касты чи стану між різними рядами стільців [3, с. 55].

Поети, книгарі та священники зіграли у формуванні націй істотну роль. Але основним джерелом націоналізму стала релігія, особливо християнство. Церква офіційно дозволила використання народних мов, сприйняла Старий Заповіт і його політичний ідеал священної національності й царювання [8, с. 92]. На початку XVII ст. християнство було «формувавцем націй або навіть творцем націоналізму» [9, с. 109]. Водночас трансцендентальна віра втрачає свою дієву силу, поширюється невпевненість. У цій ситуації націоналізм заповнив простір, що звільнився [6, с. 51].

Дійсно, з одного боку, християнська релігія відіграла велику роль у розповсюдженні національної ідеї, дозволила використання народних мов і підтримала політичний ідеал священної національності й царювання. З іншого боку, внаслідок конфесійного розколу розвинувся світоглядний плюралізм, який поступово позбавив політичне панування його «Божою милістю» релігійної засади. Секуляризована держава мусила легітимізувати себе, виходячи з інших джерел [10, с. 163, 164]. Унаслідок поділу влади і релігії, процесу секуляризації нація стала як ерзац релігії, як «секуляризована релігія» у політичному житті [11, с. 28]. Суспільний зв'язок став тепер не релігійним, а національним, тобто політичним [12, с. 50].

Соціолог Норберт Еліас назвав націоналізм «релігією, що за своєю суттю має світський характер» [11, с. 35]. Громадянська ж релігія в Америці, на думку

С. Гантінгтона, ніби благословляє те загальне в американцях, що об'єднує їх і перетворює на єдину націю [9, с. 166].

У Європі XIX ст. нація створює новий солідарний взаємозв'язок між особами, котрі досі були чужі одні одним [10, с. 188–189]. Саме національна держава заклала основу культурної та етнічної однорідності, на якій з кінця XVIII ст. відбулася демократизація державного ладу [13, с. 344]. Виникло суспільство, яке виявляло здатність до комунікації на великих просторах, і в цю комунікацію втягувалося щодалі більше людей з усіх соціальних верств [11, с. 27]. Усе суспільство познайомилося з національними категоріями, а відтак у своєму політичному мисленні й політичних діях спромоглося виходити за межі локальних зв'язків. Це відкрило шлях до повільного, поступового процесу охоплення всіх соціальних груп [11, с. 318].

Виникнення націй у літературі пов'язують з процесом створення національних держав. Ю. Габермас зазначає, що після революцій кінця XVIII ст. держава та нація злились у національну державу [10, с. 161]. Держава стає інструментом нації. Її діяльність спрямована насамперед на інтеграцію населення через громадянство та водночас на встановлення відносин між іншими націями – політичними одиницями [12, с. 39].

Джерелом влади в державі стає народ, який приймає Конституцію і, об'єднуючись у державу, стає політичним суб'єктом – нацією. Концепція нації як організованого в державу народу і сьогодні сприймається західним конституціоналізмом [14, с. 23].

Розвиток інституційних засад громадянського суспільства, поява неетнічних ідентичностей в умовах європейського Заходу сприяли узгодженню потреб різних етнічних груп. Громадянське суспільство завдяки створенню передумов для відтворення цінностей етногруп та боротьбі за правові підстави збереження етнічної ідентичності скріплює моноетнічну державу та запобігає дискримінації

у багатоетнічних політичних утвореннях [15, с. 9].

Саме відокремлення національного від етнічних ототожнень, що характеризувало західноєвропейський розвиток, було центральним у виділенні національної ідентичності з місцевих, етнічних та окремих спільностей, з яких європейська етнічна держава виникла [16, с. 171]. Таким чином, нації насправді не існували, вони врешті-решт вийшли з об'єднання культури і політики: так звучить теза Гелнера [6, с. 52].

Е. Гелнер зазначає, що нації є штучним винаходом людства. На його думку, націоналізм не має глибокого коріння в людській психіці [3, с. 82]. З цим погоджується і Ф. Фукуяма [17, с. 405]. Б. Андерсон відносить націю до уявлених політичних спільнот у тому розумінні, що її членам мало відомо про інших представників своєї нації, проте завдяки своїй уяві наділяють їх певними рисами і на цій підставі відносять до тієї ж спільноти, що й самих себе [18, с. 23]. На думку Ю. Габермаса, національна свідомість закріпила доволі абстрактну форму солідарності між людьми. Державно-громадянська солідарність, що пододала локальні і династичні межі, не є чимось природним [19, с. 60].

Ентоні Сміт також зазначає, що так звану етнічну основу не можна вважати «природною» основою нації. Такий погляд є характерним для націоналістичних рухів, проте не відповідає об'єктивній неупередженій оцінці з боку науки. Скоріше в етнічній належності, мові та релігії визнаються історичні та конструктивні основи національного статусу й суспільно-історичне підґрунтя окремих націй [8, с. 94]. Д. Шнаппер вважає, що нація явно чи неявно вважається абстрактним поняттям, на відміну від конкретно існуючої реальності, племен, міст або етнічних груп [12, с. 107].

У ранній період Нового часу виникає розуміння нації як носія суверенітету. Її представником виступають соціальні стани, а не «король». Від сере-

дини XVIII ст. обидва значення слова схрещуються і під «нацією» розуміють спільність за походженням і «державний народ». З часів Французької революції «нація» розглядається як джерело державного суверенітету, отже, кожна нація має право на політичне самовизначення. На місце етнічної поєднаності стає демократичне волевиявлення суспільства. Таким чином, з часу Французької революції значення слова «нація» з дополітичної величини перетворилося на визначальний знак політичної ідентичності громадян демократичного суспільства [13, с. 345]. А у 1861 р. британець Джон Стюарт Мілль описав націю через самоврядування та громадянство [6, с. 40].

Проте таке пояснення характерне для класичних націй Півночі та Заходу Європи, які витворились усередині існуючих територіальних держав. Останні являли собою елемент європейської державної системи, яка набула завершеного вигляду ще при укладенні Вестфальського миру 1648 р. Натомість «спізнени» нації, передовсім Італія та Німеччина, пройшли інший шлях розвитку, що є типовим і для утворення національних держав Центральної та Східної Європи. Тут процес витворення національної держави йшов шляхом національної самосвідомості, яка передувала йому та міцнішала у пропагандистський спосіб. Очевидна відмінність цих двох шляхів (від держави до нації та від нації до держави) [10, с. 155]. Через відсутність раннього національного об'єднання в Німеччині, на відміну від Англії та Франції, націоналістичний сентимент став пізніше найвиразнішою ідеологією [1, с. 317].

Ентоні Д. Сміт проводить досить умовну межу між західним типом нації («civic» model of the nation – громадянська модель нації – з історичною територією і демократичним конституційним устроєм як основним елементом) і незахідним, нацією як етнічною концепцією у сенсі, слід розуміти, спільноти походження («ethnic» conception of the nation – етнічна концепція нації) [11, с. 15].

А. Ф. Колодій розмежовує нації етнічні і політичні. Політичні нації – це ті народи, представники яких вирішують питання свої національності на підставі громадянства, приналежності до певної держави, схвалення її найголовніших політичних цінностей. Вони сформувалися там, де сильна і централізована держава виникла раніше, аніж відбулася культурна консолідація народу. Етнічні нації – це ті народи, що вбачають у своїй етнокультурній окремішності головне джерело національної самоідентифікації і підставу для утворення власної держави [2, с. 40].

На сьогодні в науковому обігу широко використовується поняття нації як в політичному, так і в культурному сенсі (як етнос). Ми погоджуємося з В. П. Колісником, що не можна від жодного з цих понять відмовитися ні в повсякденному вжитку, ні в науковому обігу [20, с. 37]. У той час як більшість західних істориків підкреслюють історичність і тим самим мінливість нації, східноєвропейські вчені в галузі соціальних наук більше схиляються до онтологічного способу розгляду нації і відкрито або в зашифрованому вигляді позначають її як природний феномен. Аналогічні аргументи наводять інтелектуали Західної Європи, представники тих народностей, які вимагають більшої автономії [6, с. 55].

Ентоні Д. Сміт запитує: «чи справді нації слід вважати за важливі тільки тому, що їх трактують як перші й найважливіші форми політичної спільноти та ідентичності?» [21, с. 48]. На його думку, в Західній Європі в конкретному історичному контексті дійсно деякі нації виникали в плавильному казані держави. Але і цей контекст, і пов'язану з ним концепцію нації теж не слід надміру узагальнювати. «В інших історичних контекстах – до новітніх і (або) незахідних – зміст такої історичної спільноти, як нація, а отже, й наше розуміння її – дуже відмінні. Там соціальні, культурні і релігійні елементи часто мали більший вплив і значення, ніж політичні виміри і кон-

цепції, до яких були прихильні на Заході» [21, с. 49].

На думку А. Селігмана, етнічна концепція нації, характерна для Східної Європи, якраз і є однією з причин проблем громадянського суспільства на теренах в тому числі й України [16, с. 174]. Він вважає, що в Східній Європі утвердженню громадянського суспільства загрожує саме існування етнічних груп, чий умови індивідуального членства і стосунки із суспільством у цілому і з державою не визначені інструментально-раціональними моделями поведінки. Якраз збереження етнічної відданості й етнічної згуртованості (а отже, і потенціалу для етнічної винятковості) у межах окремих груп підриває саме визначення універсального громадянства в межах етнічної держави, на якій колишній (західний) тип груп інтересів і ґрунтується [16, с. 176].

Е. Гелнер також зараховує до суперників громадянського суспільства авторитарний (неліберальний) націоналізм [1, с. 384]. На його думку, для розгортання національних рухів на теренах Південно-Східної Європи і колишнього СРСР загалом характерне домінування антидемократичних, ірраціональних форм націоналізму [2, с. 227].

Ми би не абсолютизували етнічний чинник формування громадянського суспільства в Україні, хоча, безперечно, він відіграє в цьому процесі певну роль. Натомість нам видається доцільним застосувати підхід А. Селігмана до багатьох корпоративних груп в Україні. На сьогоднішній день вони дійсно часто репрезентують не лише різні інтереси, але часто-густо й різні «метафізичні всесвіти» [16, с. 176]. Така організація груп інтересів цілком слушно розглядається як криза громадянського суспільства, а не як його реалізація [16, с. 178].

Це, у свою чергу, впливає на те, що виникнення добровільних асоціацій, політичних партій, груп інтересів і корпоративних груп, які є невід'ємним компонентом громадянського суспільства,

в Східній Європі суттєво відрізняється від аналогічних інститутів на Заході. На Заході добровільні асоціації громадянського суспільства є групами інтересів; вони організовані для досягнення й реалізації інтересу на інституційному рівні. Вони не стверджують альтернативне моральне бачення на противагу моральному баченню суспільства в цілому [16, с. 175].

Водночас достатньо проаналізувати загальнонаціональні виборчі кампанії в Україні, щоб дійти висновку: в них змагаються не раціональні програми кандидатів (більшість провідних політичних сил ідуть на вибори зі схожими соціальними гаслами), а часто ірраціональні, протилежні міфологічні картини світу. Ця обставина значно ускладнює формування західного варіанта громадянського суспільства в Україні.

На думку Ф. Фукуями, ліберальна демократія краще за все функціонує в суспільстві, що вже досягнуло високого ступеня соціальної рівності і консенсусу щодо певних базових цінностей. Проте для суспільств, що різко розколоті на соціальні класи, національні або релігійні групи, демократія може виявитися формулою безсилля і застою [17, с. 192]. Де-

мократія не обов'язково починає працювати краще в міру ускладнення і диверсифікації суспільства. Насправді вона зазнає поразки саме тоді, коли багатоманітність перевищує певний поріг [17, с. 196].

Найголовніша ж складність національного розвитку в Україні на сучасному етапі полягає в тому, що в епоху постмодерну суспільство має розв'язувати проблеми і завдання, які більшістю народів були вирішені в епоху модерну, за зовсім інших внутрішньодержавних і міжнародних умов. На сьогоднішній день центральною для української нації залишається проблема інтеграції і консолідації [2, с. 13].

Тому слід погодитися з Т. І. Бойко, що чинниками, які сприяють дезінтеграції громадянського суспільства та стають на заваді національній єдності, є відчуття нерівності, відокремленості та дистанціювання у взаємовідносинах етногруп, відцентрові тенденції. Водночас консолідація української нації стане можливою в ході доповнення етнічного, національного, громадянського самоусвідомлення, формування соціального капіталу громадянського суспільства та демократизації держави [15, с. 13].

Література

1. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Ф. Карась. – К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
2. Колодій А. Ф. Національний вибір суспільного буття / А. Ф. Колодій. – Львів : Астролябія, 2008. – 368 с.
3. Гелнер Е. Нації та націоналізм : пер. з англ. / Ернест Гелнер. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
4. Речицкий В. В. Свобода и государство / В. В. Речицкий. – Харьков : Фолио, 1998. – 144 с.
5. Калхун К. Национализм : пер. с англ. / Крэйг Калхун. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2006. – 288 с.
6. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе : пер. с нем. / У. Альтерматт. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2000. – 367 с.
7. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги : пер. з англ. / Маршал Мак-Люен. – 2-ге вид., переробл. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 392 с.
8. Сміт Е. Д. Национализм: Теория, идеология, история : пер. з англ. / Энтони Д. Сміт. – К. : К. І. С., 2004. – 170 с.
9. Хантингтон С. Кто мы?; Вызовы американской национальной идентичности : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2008. – 635 с.
10. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії : пер. з нім. / Юрген Габермас. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
11. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі : пер. з нім. / Дітер Лангевіше. – К. : К. І. С., 2008. – 240 с.
12. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації : пер. з фр. / Д. Шнаппер. – Х. : Фолио, 2007. – 223 с.

13. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // *Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.* – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 343–359.
14. Барабаш Ю. Г. Народ і нація як суб'єкти конституційного права / Ю. Г. Барабаш // *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (25–26 черв. 2009 р.).* – Х. : Право, 2009. – С. 27–34.
15. Бойко Т. І. Етнонаціональний чинник становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Т. І. Бойко. – Львів, 2008. – 18 с.
16. Селігман А. Ідея громадянського суспільства : пер. з англ. / Адам Селігман. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2000. – 248 с.
17. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек : пер. с англ. / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 588 с.
18. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму : пер. з англ. / Б. Андерсон. – 2-ге вид., переробл. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
19. Хабермас Ю. Расколотый Запад : пер. с нем. / Ю. Хабермас. – М. : Весь Мир, 2008. – 192 с.
20. Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти / В. П. Колісник. – Х. : Фоліо, 2003. – 240 с.
21. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка / Ентоні Д. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.